

Shoda doplňku v reflexivních konstrukcích v češtině*

VÁCLAVA KETTNEROVÁ – MARKÉTA LOPATKOVÁ –
JARMILA PANEVOVÁ

Complement agreement in Czech reflexive constructions

The Czech reflexives *se/si* present a great challenge for linguistic description due to their ambiguous character. In this paper, we deal with syntactic reflexivity. In this case, the reflexives represent the clitic forms of the reflexive pronoun expressing the referential identity of the valency complementation realized in the subject (usually of ACTor) and of the valency complementation lexically expressed by the given pronoun. This linguistic phenomenon is studied here especially in relation to the agreement of a surface syntactic complement (with the function of EFF or COMPL). We aim to demonstrate that the case of the complement is determined rather by the meaning of the reflexive construction (as in non-reflexive structures) than by the distinction of the clitic vs. the long form of the reflexives. The agreement of the complement in reflexive constructions with the accusative reflexives *se/sebe* is compared with the same phenomenon in the structures with the dative reflexives *si/sobě*, which has thus far not been extensively described in Czech linguistics.

Key words: clitic and long variants of the reflexive pronoun, syntactic reflexivity, agreement of complement

Klíčová slova: klitické a dlouhé tvary reflexivního zájmena, syntaktická reflexivita, shoda doplňku

1. Charakteristika reflexivních konstrukcí s doplňkem uvozeným výrazem *jako*

Ačkoli reflexivité v češtině bylo v lingvistické literatuře věnováno poměrně mnoho pozornosti – uveďme alespoň některé významnější studie: Havránek (1928), Karlík (1999), Oliva (2000, 2001), Komárek (2001), Panevová (2001, 2008), Dočekal (2006), Hudousková (2009), Pergler (v tisku) – jednotné interpretace daného jazykového jevu doposud dosaženo nebylo. Jedním z hlavních důvodů je bezesporu víceznačnost reflexiv *se/si*, která zasahují do oblasti (i) slovtvorby, (ii) morfologie a (iii) syntaxe.¹ Zde se budeme zabývat pouze vlastní (syntaktickou) reflexivitou – tedy případy, kdy

* Tato práce vznikla za podpory projektu GA ČR P406/12/0557. Autorky děkují oběma recenzentům za cenné připomínky, z nichž se většina odrazila ve finální verzi článku, jiné jsou podnětem pro další výzkum v této oblasti.

¹ Reflexiva *se/si* plní v češtině několik funkcí: (i) Představují obligatorní součást lemmatu slovesa reprezentujícího reflexivní lexém (ia) u tzv. reflexiv tantum, tj. sloves bez nereflexivního protějšku (např. *smát se*, *zoufat si*), a (ib) u reflexiv derivovaných pomocí slovtvorného morfému *se/si* z nereflexivních sloves, kde se reflexivizací odvozuji slovesa intransitivní od sloves tranzitivních (např. *vařit* – *vařit se*, *rozbít* – *rozbít se*), určitou podskupinu pak představuje reflexivizace reciprok (např. *potkat* – *potkat se*, *milovat* – *milovat se*), k reciprokům viz Panevová – Míkulová (2007). (ii) Reflexivum *se* dále v češtině plní funkci tvarotvorného formantu, umožňujícího vytvářet reflexivní formu slovesa (řazenou k morfologické kategorii slovesného rodu), typickou pro tzv. deagentní diatezi (např. *V pivovaru se pivo vařilo ještě v padesátých letech.*; *Spalo se na slámě.*) a pro dispoziční diatezi (např. *Návštěvníkům se v sále špatně dýchalo.*). (iii) Dále – u tzv. vlastních reflexiv – reflexiva *se/si* představují klitické (krátké) tvary reflexivního zájmena, které mohou být (za splnění určitých podmínek) nahrazeny tvary dlouhými *sebe/sobě*.

Polyfunkčnost výrazových prostředků reflexivity (v širokém slova smyslu) se z hlediska komparativního zabývá v obsáhlém souboru statí věnovaných reflexivitě, reciprocitě a dispozičním konstrukcím (v terminologii autorů mediopasivu) König a Gast (2008).

reflexiva *se/si* jsou klitickými tvary reflexivního zájmena, vyjadřujícího referenční totožnost aktantu v subjektové pozici (typicky konatele děje) a aktantu vyjádřeného daným zájmenem. K diskusím o tom, zda reflexivní klitika *se/si* a po řadě jejich dlouhé tvary *sebe/sobě* u tzv. vlastních reflexiv plní ve větě stejnou funkci (a liší se jen pravidly distribuce),² chceme přispět analýzou jejich vlivu na kongruenci s povrchově-syntaktickým doplňkem uvozeným (zejména) výrazem *jako*. Předmětem naší argumentace budou především významové distinkce mezi reflexivními konstrukcemi vyplývající z rozdílů ve shodě doplňku, které jsou na rozdíl od konstrukcí nereflexivních méně patrné, a dále ověření či vyvrácení obvyklého popisu, podle kterého rozdíl klitické a dlouhé formy reflexiva má vliv na udělování pádu doplňku.³

Při popisu valence vycházíme z valenční teorie rozvíjené v teoretickém rámci funkčního generativního popisu (dále FGP), viz zejména Panevová (1980, 1994). Pro ověření dosud platných argumentů jsme použili introspektivního, ale především korpusového materiálu.

1.1. Podle obecně přijímaných argumentů mají klitická a dlouhá forma reflexiva různý vliv na pád doplňku: v reflexivní konstrukci s klitickým reflexivem se doplněk shoduje se subjektem, zatímco v konstrukci s dlouhou formou reflexiva s daným reflexivem. To se zpravidla demonstruje dvojicí vět jako (1) a (2),⁴ a z ní se pak vyvozuje eventuálně i to, že pouze dlouhá forma je reflexivním zájmenem s vřetněčlenskou funkcí.⁵

² Podle Mluvnice češtiny 2 (Komárek et al., 1986) představují dlouhé a krátké tvary reflexiva poziční varianty téhož zájmena závislé na postavení ve větě.

³ Inspirací k napsání tohoto textu byly kritické komentáře R. Wagnera k popisu reflexivních sloves v rámci funkčního generativního popisu (Wagner, 2014), viz též Kettnerová – Lopatková – Panevová (2014).

⁴ Viz i Šmilauer (1966, s. 42).

⁵ Zájmenná povaha reflexiv *se/si* v těchto konstrukcích není jednoznačně přijímaná, viz např. Karlík (2000) a Oliva (2001). Podle Karlíka (2000) klitické tvary reflexivního zájmena *se/si* vykazují (na rozdíl od dlouhých tvarů) podobné chování jako diskrétní afixy; tuto skutečnost dle autora zřetelně dokládá splynutí klitického reflexivního zájmena s tvary pomocného slovesa *být* v 2. os. sg. préterita a kondicionálu (srov. následující korpusové příklady a jejich parafráze *Sebe jsi nechala ostříhat v kadeřnickém studiu?*; *Klamala bys sebe*; *Umyl jsi sobě před jídlem ruce?*; *Sobě bys nikdy neublížil*. vs. *Nechala ses ostříhat v kadeřnickém studiu?*; *Klamala by ses*; *Umyl sis před jídlem ruce?*; *Nikdy by sis neublížil*. a substandardní varianty *?Nechala jsi se ostříhat v kadeřnickém studiu?*; *?Klamala by jsi se tím*; *?Umyl jsi si před jídlem ruce?*; *?Nikdy by jsi si neublížil*.); v korpusu SYN ve 2 419 případech préteritum slovesa *být* a klitické reflexivum *se* nespělávají, u klitika *si* jde o 318 případů; v případě kondicionálu k nesplynutí klitika *se* dochází ve 41 výskytech a k nesplynutí klitika *si* v 24 výskytech. Pro srovnání klitické reflexivum *se* splyvá s pomocným slovesem *jsi* u préterita a *bys* u kondicionálu do podoby *ses* v témže korpusu v 22 673 případech a klitikum *si* s týmiž pomocnými tvary slovesa *být* do podoby *sis* v 12 670 výskytech. K vývoji těchto tvarů v češtině viz především Sedláček (1994).

Podle Olivy (2000) a Karlíka (2000) – s odkazem na Havránka (1928) – o zvláštním postavení klitické formy reflexivního zájmena svědčí též právě případy shody doplňku, kdy zdrojem této shody není klitický tvar reflexiva, ale subjekt; v daných případech se připouští jen nominativní shoda povrchově-syntaktického doplňku, viz příklad (1).

Esvan (1997, s. 88) připomíná, že zatímco dlouhý tvar reflexivního zájmena lze užít samostatně při aktuální elipse (*Kdy už si tyto lidé uvědomí své poslání ve funkci? Koho zastupují? Sebe, nebo národ, který jim dal důvěru?* (SYN2006PUB)), klitikum takto užít nelze (*Kdy už si tyto lidé uvědomí své poslání ve funkci? Koho zastupují? *Se, nebo národ, který jim dal důvěru?*), což potvrzuje i korpusový materiál. Na rozdíl od klitického tvaru reflexiva *se*, které nemůže stát samostatně, však samostatně stojící klitikum *si* při aktuální elipse dohledat v korpusu lze; jde však o případy ojedinělé, na jejichž základě nelze činit obecné závěry. („[...] proč si ty hrázy, co máte za sebou, neděli co neděli tím Davidovým znamením připomínáte?“ „Si? Si?“ zvolal nechápavě pan Oberstein. (SYN2005)).

- (1) Jan_{ACT-Nom} se_{PAT-Acc} umyl celý_{COMPL-Nom}.
- (2) Sebe_{PAT-Acc} Jan_{ACT-Nom} umyl celého_{COMPL-Acc}.

V reflexivních konstrukcích s doplňkem (který je tektogramatickým protějškem EFF či COMPL)⁶ vyjádřeným nominální skupinou uvozenou výrazem *jako* se podle těchto argumentů obligatorně uplatňuje následující shoda:

- (3) Také Picasso_{ACT-Nom} vnímal ve stáří sebe_{PAT-Acc} sama jako boha_{EFF-jako+Acc} umění [...] (SYN2006PUB) (viz obrázek 1)
- (4) Spojené státy a evropské země tolerují, když se_{PAT-Acc} despotové_{ACT-Nom} prezentují jako demokraté_{EFF-jako+Nom} v zemích, jako je Pákistán, Nigérie a Rusko, a zavírají oči nad pochybnými volebními praktikami v těchto a dalších státech. (SYN2013PUB) (viz obrázek 2)

Aplikujeme-li stejné argumenty na reflexivní zájmena v dativu, měl by dlouhý tvar reflexiva udělovat dativ (5), zatímco krátký tvar nominativ (6).

- (5) On si věří, on_{ACT-Nom} věří sobě_{PAT-Dat} jako garantovi_{COMPL-jako+Dat} kontinuity toho vývoje v Polsku. (SYN2006PUB)
- (6) (vy)_{ACT-Nom} Nevěřil jste si_{PAT-Dat} jako skladatel_{COMPL-jako+Nom}? (SYN2005)

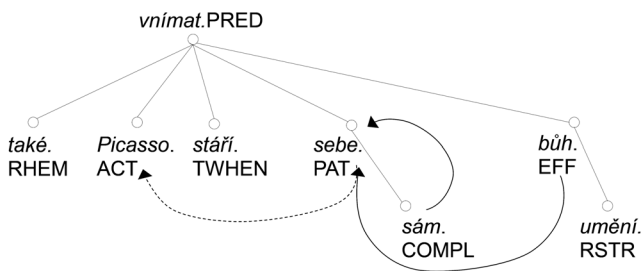
1.2. Než se budeme podrobně věnovat vztahům klitické a dlouhé formy reflexiva a doplňku, připomeneme zde syntaktické chování doplňku obecně. O doplňku je známo,

Dále Karlík (2000, s. 173) uvádí test koordinace, kdy v koordinační skupině lze užít jen dlouhý tvar reflexiva, nikoli tvar krátký (dlouhý tvar reflexiva *sebe* a *sobě* se v koordinovaných skupinách vyskytuje poměrně často: z celkového počtu 221 výskytů, vyhledaných na základě dotazu [word="sebe" & tag="P6.*"] [tag="J.*"] [tag="PP.4.*"], šlo celkem ve 178 případech o dlouhý tvar *sebe*; podobně ze 100 analyzovaných výskytů reflexiva *sobě* v koordinované skupině, vyhledaných pomocí dotazu [word="sobě" & tag="P6.*"] [tag="J.*"] [tag="PP.3.*"], šlo o 93 případů) (srov. větu *Zachránil jsem **se** i vás před zmrznutím.* (SYN2013PUB) a její negramatickou parafrázi s klitickým tvarem reflexiva **Zachránil jsem se i vás před zmrznutím.*). Nemožnost klitika *se* vyskytnout se v koordinované skupině dokazuje též korpusový materiál (ani v jednom ze 146 výskytů vyhledaných pomocí dotazu [word="se" & tag!="R.*"] [tag="J.*"] [tag="PP.4.*"] se nejednalo o koordinovanou skupinu s daným klitikem; šlo převážně o reflexivní lemmata sloves, příp. reflexivní formu slovesnou). Klitikum *si* se však na rozdíl od klitika *se* překvapivě v koordinaci s jiným osobním zájmenem objevuje (pomocí dotazu [word="si" & tag="P7.*"] [tag="J.*"] [tag="PP.3.*"] jsme našli celkem 6 dokladů: např. *Není žádnou slabostí přiznat si i jemu, že si v počátku s některými záležitostmi nevíte okamžitě [...] (SYN2000); Přál bych si i jí, aby si jí lidi víc všimli [...] (SYN2009PUB); Tolik dva případy, jak lidé umějí nebo neumějí si a nám ten kousek času na pozemské pouti zpřijemnit a nekazít. (SYN2009PUB).*

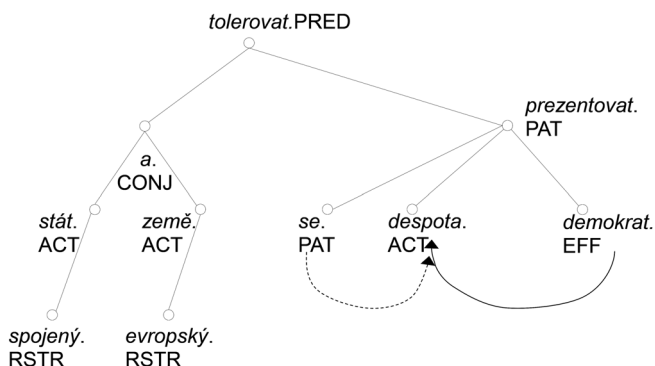
V Olivově přístupu (2001) reflexivní klitikum není zájmeno v žádném svém výskytu a reflexivizace je pojata jako lexikální derivace, v jejímž důsledku dojde k redukci valence slovesa. Naproti tomu Medová (2009) v návaznosti na Reinhartovou a Siloniovou (2005) poukazuje, že analýzu reflexivních klitik pomocí lexikální derivace zpochybněji konstrukce s tzv. *exceptional case marking*.

Analýzou klitického reflexiva z diachronního hlediska se nejnověji zabývá Pergler (v tisku), který poukazuje na postupnou gramatikalizaci daného klitika. Podle autorových závěrů nelze v současné češtině klitické reflexivum jednoznačně kategorizovat buď jako zájmeno, nebo jako morfém/částici, jelikož sice některé zájmenné rysy (oproti staré češtině) ztratilo (nemožnost stát v koordinaci, v kontrastu, po předložkách s akuzativní rekcí a v adverbialních s významem srovnání), jiné si však stále uchovává. Zájmenné rysy se podle Perglera projevují především v konstrukcích s vlastní reflexivitou, v nichž reflexivní klitikum (stejně jako dlouhý tvar) má charakter valenčního doplnění.

⁶ Rozlišujeme zde důsledně EFFekt a COMPLEMENT jako doplnění náležející rovinně tektogramatické a doplněk jakožto člen roviny povrchověsyntaktické. EFF je ve FGP chápán jako aktant, odpovídající „zpravidla druhému věcnému předmětu, ale i tzv. doplňku doplňujícímu u sloves trojvalenčních. Často sémanticky koresponduje s výsledkem děje, s diktem u sloves komunikace, ale jeho vymezení je spíše syntaktické než sémantické“; COMPL představuje fakultativní volné doplnění (Panevová, 1994, s. 48 a s. 81).

Obrázek 1: Závislostní strom věty (3)

Obrázek 2: Část závislostního stromu věty (4)

že jeho pádem je prostřednictvím shody rozlišen doplněk k subjektu a doplněk k objektu (popř. k jinému členu),⁷ pád tak ovlivňuje význam syntaktické struktury, viz (7) a (7').

(7) Dana_{ACT-Nom} potkala otce_{PAT-Acc} na náměstí opilá_{COMPL-Nom}

(7') Dana_{ACT-Nom} potkala otce_{PAT-Acc} na náměstí opilého_{COMPL-Acc}

Stejně je tomu v případě doplňků uvozených výrazem *jako*,⁸ viz změnu akuzativní shody v (8) na shodu nominativní v (8'): v obou případech povrchověsyntaktický doplněk s funkcí EFF závisí na slovese *chápat* a PATientu, avšak mění svou morfe-matickou formu v závislosti na morfologickém vyjádření tohoto PATientu, který má v aktivní větě formu akuzativu (a odpovídá tedy přímému objektu) (8), zatímco v pa-sivu může být realizován nominativem (pak obsazuje subjekt) (8').

(8) Kulínský nebyl jen umělecký ředitel, ale i rodiče_{ACT} ho_{PAT-Acc} chápali jako vedoucího_{EFF-jako+Acc}

(8') Kulínský nebyl jen umělecký ředitel, ale (on)_{PAT-Nom} byl chápán jako vedoucí_{EFF-jako+Nom} i rodiči_{ACT}. (SYN2013PUB)

⁷ Viz Mluvnice češtiny 3 (Daneš – Grepl – Hlavsa, 1987, s. 109).

⁸ *Jako* na rozdíl od předložek nespécifikuje pád jména, ale vyjadřuje vztahy mezi větnými členy, příp. větami, a bývá proto klasifikováno jako spojka, viz Mluvnice češtiny 2 (Komárek et al., 1986).

Z hlediska kongruence se valenční doplněk s funkcí EFF neliší od volného doplňku s funkcí COMPL, viz (9a)–(9f):

- (9a) Se souborem Gutta Musicae vystoupí jako host_{COMPL-jako+Nom} Jitka Molavcová_{ACT-Nom} (SYN2000)
- (9b) Jako konzervativní strategií_{COMPL-jako+Acc} bych doporučoval nákup_{PAT-Acc} dluhopisových fondů [...] (SYN2009PUB)
- (9c) Hrob byl Jakubu Janu Rybovi_{ADDR-Dat} jako sebevrahovi_{COMPL-jako+Dat} určen na starém krchově, někdejší morovém hřbitově, severozápadně od Starého Rožmitálu. (SYN2013PUB)
- (9d) Jedním z řešení je prosazení žen_{ACT-Gen} jako nejvyšších manažerek_{COMPL-jako+Gen} (SYN2009PUB)
- (9e) V Kladně_{LOC-Loc} jako největším středočeském městě_{COMPL-jako+Loc} může vyšší kriminalita souviset nejen s vysokým počtem obyvatel, ale také s určitou anonymitou, které město pachatelům trestných činů poskytuje. (SYN2013PUB)
- (9f) S jakými úpravami, a kdy se začne, závisí podle něj na dohodě s městem_{ADDR-Instr} jako investorem_{COMPL-jako+Instr} (SYN2013PUB)

Následující příklad dokládá, že COMPL a EFF se mohou objevit pospolu v jediné větě a jejich morfematická forma je dána shodou s pádem jména, na němž daná doplnění závisí:

- (10) Jak dodal, jako člověk by zmiňované kulturní památky viděl rád v pěkném stavu, ale (on)_{ACT-Nom} jako duchovní správce_{COMPL-jako+Nom} je_{PAT-Acc} vnímá jako kamenné stavby_{EFF-jako+Acc}, které bez služby pro shromažďování věřících ztrácejí pro církev na významu. (SYN2005)

Doplnění EFF/COMPL v těchto případech koresponduje pokaždé s povrchověsyntaktickým doplňkem; změny v morfematické realizaci daného doplnění podmíněně shodou s pádem jména⁹ vedou k významovým rozdílům mezi syntaktickými strukturami, viz (7) a (7'); podílejí se tak na hierarchizaci větné struktury.¹⁰

1.3. Při užití reflexiv *se/si* a jejich dlouhých forem *sebe/sobě* bývá významová distinkce vyplývající z rozdílů ve shodě doplňku sice méně zřetelná, přesto i v tomto případě dochází k sémantickým posunům mezi reflexivními konstrukcemi. Věty (11a) a (11b) nejsou synonymní: v obou větách jde sice v principu o stejnou referenci u všech tří výskytů jména (*Dana – se/sebe – chytrá horákyňe*), avšak s rozdílnou jazykovou strukturací: zatímco v (11a) doplněk s funkcí EFF závisí na PAT, v (11b) je tektogramatickým protějškem doplňku volné doplnění typu COMPL závisející na ACT. S tímto rozdílem je spojena odlišná významová interpretace: (11a) lze parafrázovat jako (11a'), příkladu (11b) odpovídá spíše parafráze (11b'):

⁹ Daná změna se svou charakteristikou typologii změn ve valenční struktuře českých lexikálních jednotek vymyká. Změny ve valenční struktuře nastávají poměrně často: mohou být vyjádřeny prostředky (i) lexikálně-sémantickými, tj. změnou lexikální jednotky slovesa (např. *V domě voněla skořice. – Dům voněl skořicí. Vyletníci vyšli na kopec. – Vyletníci vyšli kopec.*), nebo (ii) gramatickými, tj. změnou morfologické charakteristiky slovesného rodu (diatize) (např. *Lékaři odhalili nemoc v počátku. – Nemoc byla odhalena v počátku [lékaři].*), příp. syntaktickými a dalšími prostředky (reciprocita) (např. *Jan držel Marii za ruku a zároveň Marie držela Jana za ruku. – Jan a Marie se drželi za ruku.*). Změny typu (i) charakterizuje asymetrie mezi plánem obsahu a rovinou významu, zatímco změny typu (ii) charakterizuje asymetrie mezi významovou rovinou a rovinou povrchověsyntaktickou. Dále viz Kettnerová (2014) a Panevová et al. (2014).

¹⁰ K hierarchizaci větné struktury viz Daneš (1985), Daneš et al. (1987), Daneš – Grepl – Hlavsa (1987).

- (11a) Sebe_{PAT-Acc} Dana_{ACT-Nom} vtipně prezentovala jako chytrou horákyň_{EFF-jako+Acc}.
 (11a') Dana o sobě tvrdí, že se chová jako chytrá horákyň.
 (11b) Sebe_{PAT-Acc} Dana_{ACT-Nom} vtipně prezentovala jako chytrá horákyň_{COMPL-jako+Nom}.
 (11b') Dana se prezentovala způsobem typickým pro chytrou horákyň.

Obdobný významový rozdíl je patrný i v dalších příkladech, v nichž je jednou zdrojem shody pro doplněk subjekt (12a) a podruhé řídí doplněk klitikum *se* v přímém objektu (12b): v případě (12a) jde o totožnost reference jména v subjektu a doplňku, v (12b) jde spíše o totožnost obrazu vyjádřeného klitikem *se* a jménem v doplňku. Pro věty (12a) a (12b) pak platí po řadě parafráze (12a') a (12b'). Na daný významový rozdíl v případě, že reflexivní konstrukce obsahuje klitikum *se*, pregnantně upozornil už Havránek (1928). Nejnověji zmiňuje danou problematiku Pergler (v tisku), který z diachronního hlediska demonstruje rozdílné funkce klitického reflexiva ve staré češtině; své závěry porovnává se současnou češtinou. Autor možné rozdíly ve shodě doplňku uvádí jako jeden z rysů, který v těchto kontextech dosvědčuje zájmenný charakter klitického reflexiva.

- (12a) Holčička_{ACT-Nom} se_{PAT-Acc} namalovala jako princezna_{COMPL-jako+Nom} na koni.
 (12a') Holčička, která se cítí být princeznou, namalovala sebe samu.
 (12b) Holčička_{ACT-Nom} se_{PAT-Acc} namalovala jako princeznu_{COMPL-jako+Acc} na koni.
 (12b') Holčička se sama zobrazila na obrázku tak, jak se zobrazují princezny.

Střídání nominativní a akuzativní shody u doplňku v reflexivních konstrukcích s klitickým tvarem reflexiva, se stejnými sémantickými důsledky jako v (11a)–(11b) a (12a)–(12b), je patrné i v dvojici vět (13) a (13'), kde je doplněk vyjádřen adjektivem:

- (13) Dana_{ACT-Nom} se_{PAT-Acc} ve snu viděla zaklíněná_{COMPL-jako+Nom} ve vracu auta.
 (13') Dana_{ACT-Nom} se_{PAT-Acc} ve snu viděla zaklíněnou_{COMPL-jako+Acc} ve vracu auta.

Příklady (11b) a (12b) ovšem naznačují, že tradiční argumenty, odvozující shodu doplňku od formy reflexiva (zde načrtnuté v oddíle 1.1), neodrážejí jazykovou realitu beze zbytku.

Ve svých úvahách zde vycházíme z koncepce FGP, podle které dlouhé a klitické tvary reflexivního zájmena spolu vytvářejí jediné morfologické paradigma, viz i Mluvnice češtiny 2 (Komárek et al., 1986). Formulujeme zde hypotézu, že to není samotná forma reflexiva, která ovlivňuje pád povrchověsyntaktického doplňku, ale že rozdíly v kongruenci doplňku jsou podmíněny především významovými distinkcemi mezi reflexivními konstrukcemi, jako je tomu v případě konstrukcí nereflexivních (zde oddíl 1.2); danou hypotézu budeme ověřovat na jazykovém materiálu z Českého národního korpusu.¹¹ Předmětem našeho zájmu budou změny ve shodě doplňku, ať s funkcí EFF či COMPL, vyjádřeného formou *jako+Nom/Acc* (odd. 2) a *jako+Nom/Dat* (odd. 3), a s nimi spojené rozdíly v interpretaci reflexivních konstrukcí.

¹¹ Korpusový materiál čerpáme především z korpusů řady SYN. Ačkoli korpus SYN, vzniklý spojením synchronních korpusů řady SYN, představuje nereferenční a nevyvážený korpus (v korpusu převažují publicistické texty), rozhodli jsme se užít právě jej, abychom vzhledem k nízké frekvenci zkoumaných jazykových jevů pracovali s co nejrozsáhlejšími jazykovými daty.

2. Reflexivní konstrukce s reflexivou *se/sebe* a jejich distribuce v korpusovém materiálu

V následujícím oddílu popíšeme reflexivní konstrukce z hlediska distribuce nominální skupiny *jako+Nom/Acc* v kontextu klitického a dlouhého reflexivního zájmena *se/sebe* na základě dokladů z korpusového materiálu. Při analýze nám půjde především o to, v jakých kontextech se objevuje shoda povrchověsyntaktického doplňku nominativní a v jakých akuzativní.

2.1. Na korpusovém materiálu jsme zjišťovali výskyty nominální skupiny *jako+Nom/Acc* v rámci reflexivních konstrukcí s klitickou a dlouhou formou reflexiva *se/sebe*.¹² V synchronních korpusech řady SYN jsme vyhledávali skupinu *jako+Nom* (viz řádek (a) tabulky 1) a *jako+Acc* (viz řádek (b)) v kontextu dlouhé varianty reflexiva a dále stejné skupiny v reflexivních konstrukcích s klitickým reflexivem (viz řádek (c) pro *jako+Nom* a řádek (d) pro *jako+Acc*).¹³

Tabulka 1: Reflexivní konstrukce sloves s reflexivním zájmenem v akuzativu *se/sebe* a povrchověsyntaktickým doplňkem *jako+Nom/Acc*

Typ reflexivní konstrukce	Celkem výskytů	Nerelevantní výskyty	<i>jako+Nom</i>	<i>jako+Acc</i>	<i>jako+Nom/Acc</i>	
		manuální analýza vzorku 200 náhodně vybraných výskytů				
<i>sebe_jako+Nom</i>	304	55	23	21	101	(a)
<i>sebe_jako+Acc</i>	978	6	0	165	29	(b)
<i>se_jako+Nom</i>	110 719	182	18	0	0	(c)
<i>se_jako+Acc</i>	7 743	196	1	0	3	(d)

2.1.1. V kontextu dlouhého tvaru reflexivního zájmena se může objevit jak doplněk k objektu (14a) a (14b) (v našem vzorku 186 výskytů, viz řádek (a) a (b) sloupec *jako+Acc* tabulky 1), tak doplněk k subjektu (15) (23 výskytů, viz sloupec *jako+Nom* tamtéž). Z parafrází v (14a') a (14b') vyplývá zřetelný sémantický posun mezi konstrukcemi:

¹² Pomocí dotazu [tag!="R.*"] [word="sebe" & tag="P6..4.*"] jsme vyhledali bezpředložkový akuzativ reflexivního zájmena v dlouhém tvaru a v kontextu 3 slov před a za reflexivem jméno v nominativu a akuzativu uvozené spojkou *jako* [lemma="jako"] [tag="N...1.* .,], resp. [lemma="jako"] [tag="N...4.*"] (tabulka 1 řádek (a) a (b)). Nerelevantní výskyty představovaly zejména případy, kdy doplněk nezávisel na reflexivu *sebe* (např. *Postavila jsem mezi Tomase a sebe jako zed' vznešené zakazy.*), příp. kdy překračoval hranici věty.

Dále jsme na základě dotazu [word="se" & tag="P7.*"] vyhledali klitický tvar reflexiva *se* a v kontextu 3 slov před a za klitikem pomocí dotazu [lemma="jako"] [tag="N...1.*"], resp. [lemma="jako"] [tag="N...4.*"] jméno uvozené spojkou *jako* v nominativu, resp. v akuzativu. Nerelevantní výskyty tvořily především konstrukce s reflexivními slovesy (např. *V současné době se už jako penzista věnuje především malbě a keramické plastice.* (SYN2009PUB)) nebo s reflexivní formou slovesnou (např. *Jako předkrm se podávají závitky studené, třeba zalité ochuceným jogurtem.* (SYN2009PUB)), příp. šlo o srovnávací konstrukce (např. *A stejně jako umění samé se v rodině z generace na generaci předává recept na mast z šestnácti druhů bylinek na popáleniny.* (SYN2009PUB)).

¹³ Korpusy řady SYN byly morfologicky značkovány automaticky a automatická desambiguace Nom vs. Acc je kvůli tvarové homonymii krajně obtížná. Nalezené výskyty proto bylo nutné vždy ručně analyzovat (výsledky ruční desambiguace uvádíme ve sloupcích *jako+Nom*, *jako+Acc* a *jako+Nom/Acc*).

v případě doplňku k objektu Krajíček sám sebe chápe jako šíleného člověka (14a), při doplňku k subjektu se Krajíček představuje způsobem typickým pro šíleného člověka, viz parafráze (14a'). Podobně zatímco v (14b) je Grebeníčkovým titulem alfa samec, v (14b') může jít o nějaký jiný titul, kterým se alfa samci obvykle titulují. V případě konstrukce s doplňkem k subjektu a její parafráze s doplňkem k objektu jde o stejné významové distinkce: v (15) se domy podpírají tak, jako to dělají invalidé, zatímco v (15') jde o ztotožnění PAT a COMPL, ze kterého vyplývá, že domy vypadají jako invalidé. Významové distinkce jsou patrné především v kontextu obou typů doplňku, jako je tomu v (16).

- (14a) Ivo Krajíček_{ACT-Nom} sám sebe_{PAT-Acc} charakterizuje jako šílenec_{COMPL-jako+Acc}, který si dělá, co sám chce. (SYN2009PUB)
- (14a') Ivo Krajíček_{ACT-Nom} sám sebe_{PAT-Acc} charakterizuje jako šílenec_{COMPL-jako+Nom}, který si dělá, co sám chce.
- (14b) Po více než dvanácti letech čelo strany začátkem října opustil Miroslav Grebeníček, který_{ACT-Nom} občas sám sebe_{PAT-Acc} tituloval jako alfa samec_{COMPL-jako+Acc}. (SYN2013PUB)
- (14b') Po více než dvanácti letech čelo strany začátkem října opustil Miroslav Grebeníček, který_{ACT-Nom} občas sám sebe_{PAT-Acc} tituloval jako alfa samec_{COMPL-jako+Nom}.
- (15) Je to pořád ta stará Dháka, kde domy nesousedí, ale (ony)_{ACT-Nom} spíše podpírají samy sebe_{PAT-Acc} jako invalidé_{COMPL-jako+Nom} [...] (SYN2013PUB)
- (15') Je to pořád ta stará Dháka, kde domy nesousedí, ale (ony)_{ACT-Nom} spíše podpírají samy sebe_{PAT-Acc} jako invalidy_{COMPL-jako+Acc} [...]
- (16) (on)_{ACT-Nom} Mohl jako agent_{COMPL-jako+Nom} i sebe_{PAT-Acc} jako generála_{COMPL-jako+Acc} fízlovat, a mít se tedy pod kontrolou, a (on)_{ACT-Nom} jako generál_{COMPL-jako+Nom} si mohl sám na sebe_{PAT-na+Acc} jako na agenta_{COMPL-jako+na+Acc} ostře došlápnout. (SYN2009PUB)

Ve 130 případech (viz sloupec *jako+Nom/Acc* v řádcích (a) a (b) tabulky 1) je sice pád formálně nedesambiguovatelný, avšak na základě sémantiky či syntaxe konstrukce lze dovodit, zda se doplněk vztahuje k subjektu, či k objektu: například v (17) jde o doplněk k objektu, jelikož je těžko možná interpretace: ona jako obraz vidí sebe sama; v (18) je to valenční rámec slovesa *označit*, obsahující obligatorní EFF morfematically vyjádřený formou *jako+Acc*, který určuje, že jde o doplněk k objektu, nikoli k subjektu (v případě nepřítomnosti doplňku k objektu by vznikla negramatická struktura, viz příklad s doplňkem k subjektu (18')).¹⁴

- (17) V témže významném okamžiku (ona)_{ACT-Nom} spatří sama sebe_{PAT-Acc} jako obraz_{COMPL-jako+Acc}: je na něm ona s Tomasem. (SYN2010)
- (18) Zednáři_{ACT-Nom} sami sebe_{PAT-Acc} označují jako bratrstvo_{EFF-jako+Acc}, jehož členy spojuje respektování některých morálních a etických postojů. (SYN2013PUB)
- (18') *Zednáři_{ACT-Nom} jako bratrstvo_{COMPL-jako+Nom}, ..., sami sebe_{PAT-Acc} označují.

2.1.2. V případě klitického reflexiva se u povrchověsyntaktického doplňku prosazuje především nominativní shoda, a to i v případech, kde bychom na základě sémantiky očekávali shodu akuzativní. Viz například (19), kde platí spíše interpretace: studenti se

¹⁴ K tomuto typu viz odd. 2.2.

na fotografiích zobrazili jako stevardi a letušky, než že se vyfotografovali způsobem, jakým se fotografují letušky a stevardi. Podobně v (20) se nabízí spíše interpretace, že se konatel nechal najmout na práci nosiče, než že představuje nosiče kufrů, který se nechal zaměstnat.

V ručně analyzovaném vzorku 200 sloves se případ akuzativní shody v kombinaci s klitickým tvarem zájmena nevyskytl ani jednou, více viz následující oddíl 2.2.

- (19) Atraktivní prostředí letectví zaujalo i studenty školy cestovního ruchu, kteří_{ACT-Nom} se_{PAT-Acc} vyfotili jako letušky a stevardi_{COMPL-jako+Nom} (SYN2013PUB)
- (20) (on)_{ACT-Nom} Nechal se_{PAT-Acc} zaměstnat jako nosič_{COMPL-jako+Nom} kufrů [...] (SYN2009PUB)

2.2. Slovesa s doplňkem s funkcí EFF si zaslouží zvláštní pozornost: v případě, že je EFF obligatorním členem rámce, měl by být povrchověsyntakticky vyjádřen (až na případy aktuální elipsy) jako doplněk k objektu,¹⁵ vyjadřující totožnost reference jména v doplňku a reflexiva; fakultativní EFFekty mají potenciál být povrchověsyntakticky vyjádřeny, ale jejich nepřítomnost na povrchu nevede k negramatické konstrukci. Ve valenčním slovníku českých sloves VALLEX (viz Lopatková – Žabokrtský – Kettnerová, 2008) mají obligatorní EFF vyjádřený formou *jako+Acc* ve valenčním rámci pouze následující slovesa s možností tvořit reflexivní konstrukce: *chápat, nahlédnout/nahlížet, nazvat/nazývat, označit/označovat, pojmut/pojímat, stanovit/stanovovat, určit/určovat, ustavit/ustavovat, usvědčit/usvědčovat, uznat/uznávat, vidět, vnímat, vyhlásit/vyhlašovat*. Fakultativní EFF vykazují slovesa: *deklarovat, hodnotit, interpretovat, ohodnotit/ohodnocovat, prezentovat, přijmout/přijímat* a *znát*.

Na korpusovém materiálu jsme u těchto sloves zkoumali distribuci nominální skupiny *jako+Nom/Acc* v kontextu reflexivních konstrukcí, viz tabulku 2.¹⁶

2.2.1. V reflexivních konstrukcích s dlouhým reflexivem, odpovídajícím PAT, vykazuje povrchověsyntaktický doplněk s funkcí EFF shodu akuzativní (celkem 164 výskytů, z toho 161 výskytů *jako+Acc* v řádku (b) tabulky 2 a 3 výskyty v řádku (a) chybně

¹⁵ Viz též odd. 2.1.1 příklad (18).

¹⁶ Pomocí dotazu [tag="V.*"&lemma="chápatnahlédnoutnahlížetnazvatnazývatloznačitloznačovatpojmutpojímastanovitstanovovaturčiturčovatustavitustavovatlusvědčitusvědčovatuznatuznávatvidětvnímatvyhlásitvyhlašovatdeklarovatlhodnotitinterpretovatlohodnotitlohodnocovatlprezentovatlpřijmoutlpřijímatlznát"] jsme vyhledali slovesa s doplňkem s funkcí EFF umožňující vlastní reflexivitu a v kontextu 3 slov před nebo za těmito slovesy dlouhý a klitický tvar reflexiva v akuzativu [word="sebe" & tag="P6.4.*"], resp. [word="se" & tag="P7.*"]. Na výsledek byl uplatněn pozitivní filtr [lemma="jako" [tag="N...1.*"], resp. [lemma="jako" [tag="N...4] v kontextu 0 až +5 pozic od slovesa, vyhledávající jméno v nominativu, resp. v akuzativu uvozené výrazem *jako*.

V nerelevantních výskytech s dlouhým tvarem reflexiva doplněk závisel na jménu v akuzativu (např. *Onu klasičnost – nejenom v tvorbě – pro sebe vnímám také jako výraz současného evropského myšlení*. (SYN2009PUB)), příp. šlo o srovnávací konstrukci (např. *Dnes pomocí tří svých přátel zjistíte, jestli sama sebe vidíte stejně jako lidé kolem vás*. (SYN2013PUB)).

Nerelevantní konstrukce s klitickým reflexivem tvořily především věty s reflexivními slovesy (např. *Většinu vystavených kolekcí jsme se pokusili prezentovat jako příběh objevování – dobrodružství vědy*. (SYN2005)), s reflexivní formou slovesnou (např. *Dosavadní odstavec 4 se označuje jako odstavec 3*. (SYN2006PUB)), reciproční (např. *Znají se pomalu jako spolužáci ze střední školy [...]* (SYN2013PUB)) a srovnávací konstrukce (např. *Tým Vásara, který loni sestoupil z vyšší soutěže, se prezentoval podobnou hrou jako Ufoni*. (SYN2013PUB)).

Tabulka 2: Reflexivní konstrukce sloves *deklarovat, hodnotit, chápat, interpretovat, nahlédnout/nahlížet, nazvat/nazývat, ohodnotit/ohodnocovat, označit/označovat, pojmovit/pojímat, prezentovat, přijmout/přijímat, stanovovat/stanovit, určit/určovat, ustavit/ustavovat, usvědčit/usvědčovat, uznat/uznávat, vidět, vnímat, vyhlásit/vyhlašovat a znát*

Typ reflexivní konstrukce	Celkem výskyty	Nerelevantní výskyty	<i>jako</i> +Nom	<i>jako</i> +Acc	<i>jako</i> +Nom/Acc	
		manuální analýza vzorku 200 náhodně vybraných výskyty (či všech výskyty, pokud jich bylo méně)				
sebe_ <i>jako</i> +Nom	109	36	0	3	70	(a)
sebe_ <i>jako</i> +Acc	433	29	0	161	10	(b)
se_ <i>jako</i> +Nom	4 435	116	64	0	20	(c)
se_ <i>jako</i> +Acc	1 552	177	4	1	18	(d)

automaticky desambiguované jako nominativ), zatímco shodu nominativní nevykazuje. Totožností reference PAT a EFF je dán význam lexikální jednotky slovesa, viz změnu významu při doplňku k objektu a doplňku k subjektu v (21a) a (21b), spojený se změnou lexikální jednotky: v (21a) lexikální jednotka s obligatorním EFF odpovídá významu ‚chápat, interpretovat‘, zatímco v (21b) jde o význam ‚vnímat zrakem‘.¹⁷ V případě sloves s obligatorním EFF s formou povrchověsyntaktického doplňku k objektu je nutné na povrchu doplněk vyjádřit, viz výše negramatickou konstrukci (18'). V případě významu ‚chápat, interpretovat‘ je možné kromě EFF vyjádřit též doplněk k subjektu odpovídající fakultativnímu COMPL (21c).

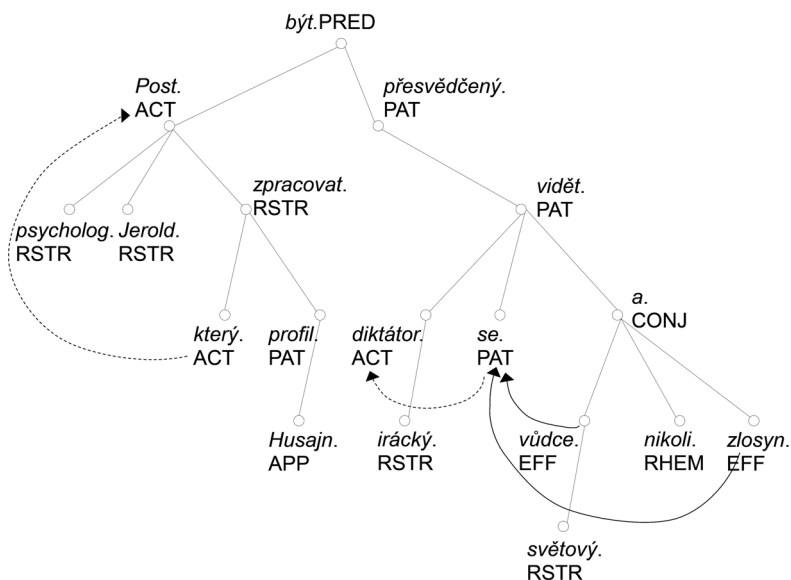
- (21a) [...] a (on)_{ACT-Nom} vidí sebe_{PAT-Acc} jako premiéra_{EFF-jako+Acc}, který s prezidentem koexistovat musí. (SYN2006PUB)
- (21b) Jako televizní hlasatelka_{COMPL-jako+Nom} (ona)_{ACT-Nom} vidí sebe_{PAT-Acc} na televizní obrazovce téměř každý den.
- (21c) A (on)_{ACT-Nom} jako prognostik_{COMPL-jako+Nom} se dívá dopředu a (on)_{ACT-Nom} vidí sebe_{PAT-Acc} jako premiéra_{EFF-jako+Acc}, který s prezidentem koexistovat musí. (SYN2006PUB)

2.2.2. V konstrukcích s klitickým reflexivem je u stejné skupiny sloves doložena převážně shoda nominativní, materiál však naznačuje, že ve velmi omezené míře je vedle nominativní shody možná i shoda akuzativní (srov. 68 výskyty *jako*+Nom v řádku (c) a (d) tabulky 2 oproti 1 výskytu *jako*+Acc v řádku (d) tamtéž), viz (22); další příklady akuzativní shody jsme vyhledávali v celém vzorku 1552 výskyty (řádek (d)), viz (23), (24) a (25).

- (22) Vidím navíc, jak někteří kolegové, co měli úspěch a jsou slavní, ztrácejí cit pro sebe sama. Začnou se_{PAT-Acc} najednou vnímat jen jako instituci_{EFF-jako+Acc}, která má patent na určitý osvědčený názor. (SYN2009PUB)
- (23) A pak přijde někdo jako Leone, který ty filmy měl rád, ale musel pracovat s úplně jinými zdroji, jinými herci [...] A z té jeho interpretace vzniklo něco, co bylo čistě jeho. Troufal bych si vidět se_{PAT-Acc} jako podobnou postavu_{EFF-jako+Acc}. (SYN2013PUB)

¹⁷ Ve slovníku VALLEX 2.5 jde o lexikální jednotky 6 a 2.

- (24) Vnímáte se_{PAT-Acc} jako vlnu_{EFF-jako+Acc}, cítíte mezi sebou sounáležitost? (SYN2013PUB)
- (25) Psycholog Jerold Post, který zpracoval Husajnov profil, je přesvědčen, že irácký diktátor se_{PAT-Acc} vidí jako světového vůdce_{EFF-jako+Acc} a nikoli jako zlosyna_{EFF-jako+Acc}. (SYN2000) (viz obrázek 3)

Obrázek 3: Závislostní strom věty (25)

Případy s akuzativní shodou v reflexivních konstrukcích s klitickým tvarem reflexivního zájmena uvádí už Havránek (1928, s. 156n.); autor charakterizuje akuzativní shodu jako možnou, avšak jako okrajovou, a to již ve staré češtině, kde jsou její doklady častější. Akuzativní shodu pozoruje jen v řídkých případech, kde klitické reflexivum představuje „reáln[ý] předmět slovesného děje a znamená věcně ne subjekt sám, ale jeho obraz, dvojníka apod.“ (Havránek, 1928, s. 160). Dle autora tu nelze mluvit o referenční totožnosti mluvčího s objektem děje. Akuzativní shoda se uplatňuje v konstrukcích, kde mluvčí sám sebe nahlíží s odstupem jako jinou osobu, a to v minulosti, viz (26) a (27), nebo v budoucnosti, viz (28) a (29). Ve všech případech akuzativní shoda ukazuje na referenční neztotožnění mluvčího se sebou samým. V případech, kdy se mluvčí sám k sobě vztahuje v přítomnosti, akuzativní shoda posiluje interpretaci, že jde o představu, mentální model sebe samého, který se může rozcházet s realitou (30) a (31).

- (26) Ty časy jsem míval rád, nepromyšlené chvíle počasí, kdy nesmírné dění světa prostě setvačně a pokojně pokračuje dál, jako by nebylo nikoho, jehož by bylo třeba si všimnout nebo mít rád. Vidím se_{PAT-Acc} jako malého kluka_{EFF-jako+Acc}, který se loudá po té mokré silnici, kope před sebou kámen a sní obrovský sen o budoucnosti. (SYN2013PUB)
- (27) Prostě, život je ohromné dobrodružství se stálým hledáním a objevováním. Do roku pětáctičet jsem žila – při všem, co bylo – pohodlně. Pak se_{PAT-Acc} vidím jako malého pejska_{EFF-jako+Acc} hnát a hnát se s vyplazeným jazykem ze všech sil. Ne nešťastně, většinou s chutí nebo popravdě spíš dobrovolně, s chutí často, ale ne vždy. (SYN2010)

- (28) Když si představím sebe za deset let, tak se_{PAT-Acc} vidím jako člena_{EFF-jako+Acc} managementu, který se baví tím, jak dobrý fotbal spartané hraji. (SYN2000)
- (29) „A jaký je můj největší sen? Určitě být bohatý. Kdybych si měl představit sám sebe za deset let, vidím se_{PAT-Acc} jako člověka_{EFF-jako+Acc}, který má dům, rodinu a děti,“ dodává. (SYN2013PUB)
- (30) Ale zároveň je miluje, protože zvětšují jeho důležitost, dávají mu gloriolu významné osobnosti, poskytují mu možnost v narcistním opojení slyšet sama sebe, vidět se_{PAT-Acc} jako moudrého člověka_{EFF-jako+Acc}, který nemá na politické scéně, ne-li mnohem dál, ani po tolika letech valnou konkurenci. (SYN2009PUB)
- (31) Lidé vás tu často vnímají jako Američanku. Myslíte, že ve vás zůstalo něco ryze českého? Spíš záleží na tom, jak se vnímám já. A já se_{PAT-Acc} vnímám spíš jako obyvatele_{EFF-jako+Acc} celé zeměkoule. (SYN2013PUB)

Ve většině uvedených příkladů je akuzativní shoda nahraditelná shodou nominativní, viz parafráze (26) v (26'), avšak zvláště v kontextu budoucích vizí, které si o sobě mluví, resp. subjekt, vytváří, se zdá být akuzativní shoda na rozdíl od shody nominativní příhodnější, srov. (29) a parafrázi (29'):

- (26') Ty časy jsem míval rád, nepromyšlené chvíle počasí, kdy nesmírné dění světa prostě setrvačně a pokojně pokračuje dál, jako by nebylo nikoho, jehož by bylo třeba si všimnout nebo mít rád. (Já)_{ACT-Nom} Vidím se_{PAT-Acc} jako malý kluk_{EFF-jako+Nom}, který se loudá po té mokré silnici, kope před sebou kámen a sní obrovský sen o budoucnosti.
- (29') „A jaký je můj největší sen? Určitě být bohatý. Kdybych si měl představit sám sebe za deset let, (já)_{ACT-Nom} vidím se_{PAT-Acc} jako člověka_{EFF-jako+Nom}, který má dům, rodinu a děti,“ dodává.

3. Reflexivní konstrukce s reflexivy *si/sobě* a jejich distribuce v korpusovém materiálu

V češtině byly dosud zmiňovány především rozdíly ve shodě doplňku v reflexivních konstrukcích s reflexivním zájmenem v akuzativu; shodě doplňku v kontextu reflexiva v dativu se dosud pozornost příliš nevěnovala. Korpusový materiál dokládá podobné rozdíly ve shodě doplňků v reflexivních konstrukcích u dativní formy jako v případě akuzativní formy reflexiva.

3.1. Na korpusovém materiálu jsme zjišťovali distribuci nominální skupiny *jako+Nom/Dat* v reflexivních konstrukcích s klitickou a dlouhou formou reflexiva v dativu *si/sobě*. Povrchověsyntaktický doplněk vyjádřený nominální skupinou *jako+Dat* má (na rozdíl od doplňku s formou *jako+Acc*) vždy funkci fakultativního volného doplnění typu COMPL. V synchronních korpusech řady SYN jsme vyhledávali skupinu *jako+Nom* (tabulka 3, řádek (a)), resp. *jako+Dat* (řádek (b)) v kontextu dlouhého reflexiva *sobě*; obdobně pak pro klitickou variantu *si* (řádky (c) a (d) tabulky 3).¹⁸

¹⁸ Dotaz měl pro dlouhé reflexivní zájmeno v dativu formu [word="sobě" & tag="P6.*"], pro vyhledání doplňku k subjektu byl na výsledek uplatněn pozitivní filtr v rozmezí -3, +3 [lemma="jako"] [tag="[NA]...1.*"] a pro nalezení doplňků k nepřímému objektu filtr [lemma="jako"] [tag="[NA]...3.*"]. Nerelevantní výskyty představovaly reciproční konstrukce a též struktury, v nichž byl chybně desambiguovaný pád reflexiva.

Tabulka 3: Reflexivní konstrukce sloves s reflexivním zájmenem v dativu a povrchověsyntaktickým doplňkem *jako*+Nom/Dat

Typ reflexivní konstrukce	Celkem výskytů	Nerelevantní výskyty	<i>jako</i> +Nom	<i>jako</i> +Dat	
		manuální analýza vzorku 100 náhodně vybraných výskytů (či všech výskytů, pokud jich bylo méně)			
sobě_ <i>jako</i> +Nom	1 436	90	10	0	(a)
sobě_ <i>jako</i> +Dat	82	22	0	60	(b)
si_ <i>jako</i> +Nom	32 811	63	37	0	(c)
si_ <i>jako</i> +Dat	34	31	0	3	(d)

3.1.1. V reflexivních konstrukcích s dlouhým reflexivem v dativu se většinou vyskytovaly doplňky k nepřímému objektu (60 výskytů, řádek (b) tabulky 3), viz např. (32), v menším počtu případů doplňky k subjektu (10 výskytů, řádek (a)), viz (33). Se změnou závislosti doplňku jsou spojeny významové rozdíly konstrukcí, které lze exemplifikovat např. větou (32) a její parafrází (32'): rozdíl je dán tím, zda konatel vydobývá náležitě postavení literatuře a sobě (a to z pozice spisovatele) (32'), či zda jde o vydobývání dobrého postavení sobě (jakožto spisovateli) (32). V příkladu (33) konatel jakožto celebrita obrací pozornost okolí k vlastní osobě, zatímco v parafrázi s doplňkem k nepřímému objektu (33') konatel k vlastní osobě obrací pozornost jakožto k celebritě; pouze první případ implikuje, že konatel má postavení celebrity, ve druhém případě to tak být nemusí.

(32) [...] abychom se pokusili vydobýt literatuře a sobě_{BEN-Dat} jako spisovatelům_{COMPL-jako+Dat} ve společnosti takové postavení, které [...] (SYN2013PUB)

(32') [...] abychom se (my)_{ACT-Nom} pokusili vydobýt literatuře a sobě_{BEN-Dat} jako spisovatelé_{COMPL-jako+Nom} ve společnosti takové postavení, které [...]

(33) [...] (on)_{ACT-Nom} obrátil k sobě_{ADDR-k+Dat} jako celebrita_{COMPL-jako+Nom} pozornost [...] (SYN2009PUB)

(33') [...] obrátil k sobě_{ADDR-k+Dat} jako celebritě_{COMPL-jako+Dat} pozornost [...]

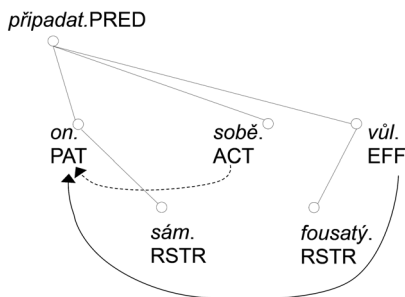
Kromě rozdílů ve významu je možnost vyjádření povrchověsyntaktického doplňku buď jakožto doplňku k nepřímému objektu, nebo k subjektu dána též syntaktickými omezeními. Např. v (34) u nominalizace *porozumění* doplněk může být závislý pouze na reflexivu *sobě*, viz nemožnost parafráze (34'). Naopak v (35) je možné vyjádřit pouze doplněk k subjektu, důvodem je zde zřejmě zanoření reflexiva hlouběji do struktury. Podobně v (36) je vyjádřitelný pouze doplněk k subjektu: sloveso *připadat*¹⁹ představuje (podobně jako slovesa uváděná v odd. 2.2) sloveso, jehož význam určuje

Pro vyhledání reflexivních konstrukcí s klitickým reflexivem *si* byl uplatněn dotaz [word="si" & tag="P7.*"] s pozitivním filtrem -3, +3 [lemma="jako"][tag="[NA]...1.*"] pro nalezení doplňků k subjektu a [lemma="jako"][tag="[NA]...3.*"] pro určení doplňků k nepřímému objektu. Mezi nerelevantními konstrukcemi převažovaly struktury založené na reflexivním slovese (např. *Revírní si počínala jako šílená*. (SYN2005)).

¹⁹ Ve VALLEXU 2.5 tomuto významu odpovídá rámeček 4.

referenční ztotožnění PAT a EFF, zároveň však patří k několika málo slovesům v češtině, u nichž je povrchověsyntaktická realizace členů valenčního rámce, reflektovaná v jejich morfematickém vyjádření, neprototypická: ACT vyjádřený dativem koresponduje s nepřímým objektem, PAT s nominativní formou odpovídá subjektu a EFF vyjadřuje doplněk k PAT: doplněk tak vykazuje pouze shodu nominativní, viz obrázek 4.

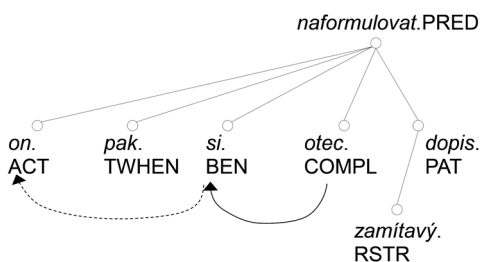
- (34) Tak duše nejenom získala – ať už domnělou nebo skutečnou – znalost sebe samé, nýbrž především docílila bohatství vnitřního života, dříve netušeného: to vše ze sebeurčení niterného člověka k bytí či nebytí, k zdánlivému bytí, k dobru a zlu, a tedy z porozumění sobě_{PAT-Dat} jako svobodě_{COMPL-jako+Dat} jako bytostí_{COMPL-jako+Dat} jež má pohyb ze sebe samé. (SYN2006PUB)
- (34') *Tak duše nejenom získala – ať už domnělou nebo skutečnou – znalost sebe samé, nýbrž především docílila bohatství vnitřního života, dříve netušeného: to vše ze sebeurčení niterného člověka k bytí či nebytí, k zdánlivému bytí, k dobru a zlu, a tedy z porozumění sobě_{PAT-Dat} jako svoboda, jako bytost_{COMPL-jako+Nom}, jež má pohyb ze sebe samé.
- (35) Jako jediný sobě_{PAT-Dat} známý tvor_{COMPL-jako+Nom} je člověk_{Nom} schopen nejen se životnímu prostředí přizpůsobovat, ale [...] (SYN2009PUB)
- (35') *Jako jedinému sobě_{PAT-Dat} známému tvor_{COMPL-jako+Dat} je člověk schopen nejen se životnímu prostředí přizpůsobovat, ale [...]
- (36) Připadá (on)_{PAT-Nom} sám sobě_{ACT-Dat} jako fousatý vůl_{EFF-jako+Nom}. (SYN2010) (viz obrázek 4)
- (36') *Připadá sám sobě_{ACT-Dat} jako fousatému volovi_{EFF-jako+Dat}.

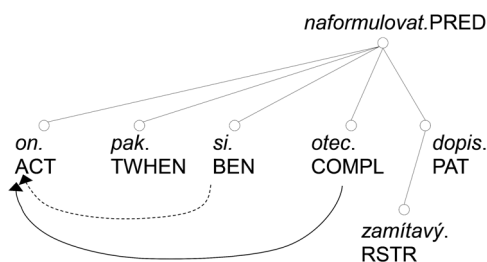
Obrázek 4: Závislostní strom věty (36)

3.1.2. Klitické tvary reflexiva *si* se na základě korpusové analýzy chovají z hlediska shody doplněku obdobně jako tvary *se*. V konstrukcích výrazně převažuje vyjádření doplněku se vztahem k subjektu (37 výskyty, viz např. (37)), avšak podobně jako v případech reflexivních konstrukcí s klitickým tvarem *se* je i v těchto strukturách možný doplněk k nepřímému objektu (38) a (39). Změna závislosti doplněku je opět spojena se sémantickými posuny: pouze v případě věty (38) bude výsledkem děje vyjádřeného slovesem zamítavý dopis formulovaný přímo otci, zatímco doplněkem k subjektu (38') se konstatuje, že děj vykonal konatel jakožto otec, viz obrázky 5 a 6. V některých případech může být sémantický posun vyplývající z rozdílů v doplňcích dobře patrný, viz (37) a parafrázi (37') a (38) a (38'), v některých téměř nezřetelný (39) a (39').

- (37) [...] muže z Litoměřic, který_{ACT-Nom} si_{BEN-Dat} prý jako společník_{COMPL-jako+Nom} firmy ve Znojmě vystavoval v roce 1998 fiktivní faktury a [...]
- (37') [...] muže z Litoměřic, který_{ACT-Nom} si_{BEN-Dat} prý jako společníkovi_{COMPL-jako+Dat} firmy ve Znojmě vystavoval v roce 1998 fiktivní faktury a [...]
- (38) Pak si_{BEN-Dat} jako otcí_{COMPL-jako+Dat} musel naformulovat zamítavý dopis [...]
- (38') Pak si_{BEN-Dat} jako otec_{COMPL-jako+Nom} musel naformulovat zamítavý dopis [...]
- (39) U mě to vyplývá z toho, že si_{ADDR-Dat} jako epikovi_{COMPL-jako+Dat} vůbec nevěřím [...]
- (39') U mně to vyplývá z toho, že (já)_{ACT-Nom} si_{ADDR-Dat} jako epik_{COMPL-jako+Nom} vůbec nevěřím [...]

Obrázek 5: Závislostní strom věty (38)

Obrázek 6: Závislostní strom věty (38')

4. Závěr

Poukázali jsme na významové rozdíly v reflexivních konstrukcích s povrchověsyntaktickým doplňkem s funkcí EFF či COMPL. Ukázali jsme, že shoda povrchověsyntaktického doplňku v uvedených konstrukcích je dána významovými distinkcemi, nikoli tvarem reflexiva. Dále jsme ukázali, že v kontextu klitických reflexiv sice výrazně převažuje nominativní shoda doplňku, avšak shoda s příslušným tvarem reflexiva též není vyloučena (na tuto možnost, včetně disproporce v distribuci shody doplňku, jejíž analýza zasluhuje pozornost překračující možnosti tohoto článku, poukázal již Havránek), a že z rozdílu ve shodě doplňku vyplývají i příslušné významové rozdíly konstrukcí, stejně jako je tomu v případě dlouhého tvaru reflexiva. V tomto smyslu vykazují klitické tvary reflexiva obdobné syntaktické chování jako tvary dlouhé. Z analýzy korpusového materiálu dále vyplynulo, že akuzativní a dativní tvar reflexiva se z hlediska syntaktické struktury, ve kterých se vyskytují, chovají paralelně.

Popis reflexivního zájmena ve vztahu ke shodě doplňku zde není vyčerpávající, stranou našeho zájmu zůstala např. otázka aktuálního členění a prozodických vlastností reflexivního zájmena *se/si/sebe/sobě*. Přesto věříme, že se nám zde alespoň částečně na bohatém jazykovém materiálu podařilo nově ukázat některé opomíjené syntaktické rysy reflexivních konstrukcí.

ZDROJE

- Český národní korpus. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha. Dostupný online na adrese: <<http://www.korpus.cz>>.
- VALLEX: Valency Lexicon of Czech Verbs. Ústav formální a aplikované lingvistiky MFF UK, Praha. Dostupný online na adrese: <<http://ufal.mff.cuni.cz/vallex/2.5>>.

LITERATURA

- DANEŠ, F. (1985): *Věta a text: Studie ze syntaxe spisovné češtiny*. Praha: Academia.
- DANEŠ, F. – GREPL, M. – HLAVSA, Z. (eds.) (1987): *Mluvnice češtiny, 3: Skladba*. Praha: Academia.
- DANEŠ, F. – HLAVSA, Z. – JIRSOVÁ, A. – MACHÁČKOVÁ, E. – PROUZOVÁ, H. (1987): *Větné vzorce v češtině*. Praha: Academia.
- DOČEKAL, M. (2006): *Vázané proměnné v češtině*. Brno: Masarykova univerzita.
- ESVAN, F. (1997): Několik poznámek o tzv. rytmickém činiteli. In: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity: Řada jazykovědná, A 46*. Brno: Masarykova univerzita, s. 85–93.
- HAVRÁNEK, B. (1928): *Genera verbi v slovanských jazycích, I*. Praha: Královská česká společnost nauk.
- HUDOUSKOVÁ, A. (2009): Dvě funkce klitiky *se*: různě a přece stejné. *Slovo a slovesnost*, 70, s. 295–304.
- KARLÍK, P. (1999): Reflexiva v češtině. In: E. Rusínová (ed.), *Přednášky a besedy z 32. běhu Letní školy slovanských studií*. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, s. 44–52.
- KARLÍK, P. (2000): Hypotéza modifikované valenční teorie. *Slovo a slovesnost*, 61, s. 170–189.
- KETTNEROVÁ, V. (2014): *Lexikálně-sémantické konverze ve valenčním slovníku*. Praha: Karolinum.
- KETTNEROVÁ, V. – LOPATKOVÁ, M. – PANEVOVÁ, J. (2014): An interplay between valency information and reflexivity. *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 102, s. 105–126.
- KOMÁREK, M. (2001): Několik poznámek k reflexi reflexivity reflexiv. *Slovo a slovesnost*, 62, s. 207–209.
- KOMÁREK, M. – KOŘENSKÝ, J. – PETR, J. – VESELKOVÁ, J. (eds.) (1986): *Mluvnice češtiny, 2: Tvarosloví*. Praha: Academia.
- KÖNIG, E. – GAST, V. (eds.) (2008): *Reciprocals and Reflexives: Theoretical and Cross-Linguistic Explorations*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- LOPATKOVÁ, M. – ŽABOKRTSKÝ, Z. – KETTNEROVÁ, V. (2008): *Valenční slovník českých sloves*. Praha: Karolinum.
- MEDOVÁ, L. (2009): *Reflexive Clitics in the Slavic and Romance Languages: A Comparative View from an Antipassive Perspective*. Doctoral dissertation. Princeton: Princeton University.
- OLIVA, K. (2000): Hovory k „sobě/si/sebe/se“. In: P. Karlík – Z. Hladká (eds.), *Čeština – univerzália a specifika, 2*. Brno: Masarykova univerzita, s. 167–171.
- OLIVA, K. (2001): Reflexe reflexivity reflexiv. *Slovo a slovesnost*, 62, s. 200–207.
- PANEVOVÁ, J. (1980): *Formy a funkce ve stavbě české věty*. Praha: Academia.
- PANEVOVÁ, J. (1994): Valency frames and the meaning of the sentence. In: P. A. Luelsdorff (ed.), *The Prague School of Structural and Functional Linguistics*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, s. 223–243.
- PANEVOVÁ, J. (2001): Problémy reflexivního zájmena v češtině. In: J. Hasil – J. Kuklík (eds.), *Sborník přednášek z 44. běhu Letní školy slovanských studií*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 81–88.
- PANEVOVÁ, J. (2008): Problémy se slovanským reflexivem. *Slavia*, 77, s. 153–163.
- PANEVOVÁ, J. – HAJIČOVÁ, E. – KETTNEROVÁ, V. – LOPATKOVÁ, M. – MIKULOVÁ, M. – ŠEVČÍKOVÁ, M. (2014): *Mluvnice současné češtiny, 2: Syntax češtiny na základě anotovaného korpusu*. Praha: Karolinum.

- PANEVOVÁ, J. – MIKULOVÁ, M. (2007): On reciprocity. *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 87, s. 27–40.
- PERGLER, J. (v tisku): K otázce tzv. akuzativního *se* v češtině: pohled (nejen) diachronní. *Slovo a slovesnost*.
- REINHART, T. – SILONI, T. (2005): The lexicon-syntax parameter: Reflexivization and other arity operations. *Linguistic Inquiry*, 36 (3), s. 389–436.
- SEDLÁČEK, M. (1994): Ty jsi se (učil), ty jsi si (pamatoval)? *Naše řeč*, 77, s. 27–43.
- ŠMILAUER, V. (1966): *Novočeská skladba*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- WAGNER, R. (2014): A case of collision in principles of language description? *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 101, s. 123–146.

Ústav formální a aplikované lingvistiky MFF UK
Malostranské nám. 25, 118 00 Praha 1
<kettnerova@ufal.mff.cuni.cz>
<lopatkova@ufal.mff.cuni.cz>
<panevova@ufal.mff.cuni.cz>